

Design and Preliminary Validation of a Spirituality Questionnaire Based on the Concepts of the Holy Qur'an

Fatemeh Javadzadeh Shahshahani

Assistant Professor, Department of Counseling, Khomeini Shahr Branch, Islamic Azad University, Khomeini Shahr, Iran. Email: javadzadeh@iaukhsh.ac.ir

Received : 2022-10-15

Revised : 2022-12-23

Accepted : 2023-02-23

Published: 2023-04-04

Citation:

Javadzadeh Shahshahani, F. (2023). Design and Preliminary Validation of a Spirituality Questionnaire Based on the Concepts of the Holy Qur'an. Quran and Psychology, 2(1), p. 141-164.

Abstract

The present study was conducted with the aim of designing and preliminarily validating the first version of the "Spirituality Questionnaire Based on the Concepts of the Holy Qur'an" for the measurement of spirituality. Considering the breadth and penetration of the concept of spirituality from various non-religious perspectives as well as from other religions within the field of psychology and counseling, it is necessary to extract the key concepts derived from the Holy Qur'an, regarded as the supreme and most authoritative sacred text revealed by Almighty God, so that an appropriate tool for measuring spirituality may also be designed. To this end, after examining all the verses of the Holy Qur'an, a goal-content table was developed. The method employed was content analysis, specifically conceptual analysis and interpretation. In this analysis, the semantic network was explored through an illuminative connection with a central concept of spirituality. Spirituality was conceptualized with the central theme of "devout and joyous devotion to proximity to God through orientation toward religious values at the levels of thought, inclination, decision, and behavior." Based on the concepts extracted from the content analysis, an initial questionnaire was designed. For its validation, face validity and content validity methods were employed, and Cronbach's alpha was used to examine the reliability of the questionnaire. The results of content analysis yielded 16 concepts: fear of God (*khashyah*), humility, charity (*infaq*), asceticism (*zuhd*), penitence and repentance (*inabah* and *tawbah*), honesty, sincerity (*ikhlas*), journeying through the earth and drawing lessons from the remnants of the past, reflection on the wonders of creation, death and reflection upon it, love of God, perceiving God as near, trust in God (*tawakkul*), belief in divine decree (*qadar*) and freedom from fear and sorrow, faith in the unseen, and belief in human dignity. On the basis of these concepts, a questionnaire containing 139 items was designed. The formulation of items and the content validity were examined by experts. In addition, for the assessment of face validity, approximately ten female high school students (second grade) reviewed the items of the questionnaire, and ambiguities in the phrasing of the items were corrected. Subsequently, in order to examine consistency and internal coherence, thirty female eleventh-grade students completed the final questionnaire, and using Cronbach's alpha, 123 items were retained. The overall Cronbach's alpha coefficient of the questionnaire was approximately 0.95. Therefore, the designed questionnaire possesses appropriate preliminary validity for measuring the concept of spirituality based on the Qur'an, and with further complementary studies, a final version can be compiled. Moreover, the spirituality questionnaire can be expanded in terms of grounding in religious texts, such that authentic hadith sources may also undergo content analysis, thereby enabling the design of a spirituality questionnaire grounded in Islam.

Keywords: Qur'an, Spirituality, Spirituality Questionnaire.

©2023 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

قرآن و روان شناسی

طراحی و اعتباریابی اولیه پرسشنامه معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم

فاطمه جوادزاده شهشانی

استادیار، گروه مشاوره، واحد خمینی شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، خمینی شهر، ایران. javadzadeh@iaukhsh.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۳	استناد: جوادزاده شهشانی، فاطمه (۱۴۰۲). طراحی و اعتباریابی اولیه پرسشنامه معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم. قرآن و روانشناسی، ۱۲(۱)، ص ۱۴۱-۱۶۴.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۰۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۴	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵	

چکیده

مطالعه حاضر با هدف طراحی و اعتباریابی نسخه اولیه پرسش نامه «معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم» جهت سنجش معنویت انجام شده است. با توجه به گستردگی و نفوذ مفهوم معنویت از دیدگاه‌های مختلف غیردینی و یا ادیان متنوع دیگر در حوزه روان‌شناسی و مشاوره، استخراج مفاهیم کلیدی منبعث از قرآن کریم، به عنوان برترین و متقن‌ترین متن مقدس وحی شده از جانب خداوند متعال، ضروری است؛ با این هدف که ابزار مناسبی برای سنجش آن نیز طراحی شود. به این منظور پس از مطالعه و بررسی کل آیات قرآن کریم، جدول هدف-محتوا تهیه شد. برای این منظور، روش تحلیل محتوا از نوع تحلیل و تفسیر مفهومی مورد استفاده قرار گرفت. در این تحلیل، شبکه معنایی به صورت ارتباط اشراقی با یک مفهوم محوری از معنویت جستجو شد. معنویت با مفهوم محوری «اهتمام متعبدانه و مبهجهانه به قرب الهی از طریق سوگیری به ارزش‌های دینی در سطوح اندیشه، گرایش، تصمیم و رفتار» مد نظر قرار گرفت. سپس براساس مفاهیم حاصل از تحلیل محتوا، پرسشنامه ابتدایی طراحی شد که جهت اعتباریابی این پرسشنامه، از روش‌های اعتباریابی صوری و محتوایی و جهت بررسی روایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج تحلیل محتوا شامل ۱۶ مفهوم بود. این مفاهیم شامل: خشیت، تواضع، انفاق، زهد، انابه و توبه، صداقت، اخلاص، سیر در زمین و عبرت گرفتن از آثار باقی مانده از گذشتگان، تفکر در شگفتی‌های خلقت، مرگ و تفکر در مورد آن، دوست داشتن خدا، نزدیک دیدن خدا، توکل، اعتقاد به قدر و نداشتن خوف و حزن، ایمان به عالم غیب و اعتقاد به کرامت انسان می‌باشد. بر مبنای این مفاهیم، پرسشنامه‌ای با ۱۳۹ گویه طراحی شد. برای طراحی گویه‌های پرسشنامه و نیز اعتبار محتوایی آن از نظر متخصصین استفاده گردید. همچنین برای اعتبار صوری پرسشنامه حدود ۱۰ دانش آموز دختر از دوره دوم دبیرستان، گویه‌های پرسشنامه را مطالعه کردند و ابهام‌های موجود در جملات گویه‌های طراحی شده، برطرف شد. سپس برای بررسی انسجام و همسانی درونی پرسشنامه، ۳۰ نفر دانش آموز دختر پایه یازدهم، پرسشنامه نهایی را تکمیل کردند و با استفاده از روش آلفای کرونباخ، تعداد ۱۲۳ گویه برای پرسش‌نامه باقی ماند. آلفای کرونباخ کل پرسش‌نامه حدود ۰.۹۵ به دست آمد. به این ترتیب پرسش‌نامه طراحی شده از اعتبار اولیه مناسبی برای سنجش مفهوم معنویت مبتنی بر قرآن کریم برخوردار می‌باشد و می‌توان با انجام پژوهش‌های تکمیلی، نسخه نهایی آن را تدوین کرد. همچنین می‌توان پرسشنامه معنویت را از نظر ایتنا به متون دینی گسترش داد؛ به طوری که متون حدیثی معتبر نیز مورد تحلیل محتوا قرار گیرند و به این ترتیب پرسش‌نامه معنویت مبتنی بر دین اسلام طراحی شود.

کلیدواژه‌ها: قرآن، معنویت، پرسشنامه معنویت.

مقدمه

اساسی ترین سؤال‌ها برای یک انسان در زمینه غایت و فلسفه خلقت و معنای زندگی مطرح است؛ که با پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند هدف کلی خود را در سایر زمینه‌های زندگی بیابد و به‌سوی آن جهت‌یابی کند. گویا اینگونه مسائل، بیشتر در حوزه‌های دین و معنویت، طرح و بررسی می‌شوند که هردو، جزء مفاهیم عمیق و پیچیده‌ای هستند. انسان برای درک و به‌کارگیری این مفاهیم در طول زندگی خود، می‌تواند یک فرآیند تحولی را طی کند؛ به طوری که در طول زمان فهم وی از این مفاهیم عمق و توسعه بیشتری پیدا کند. به این دلیل، معنویت و دین، مورد توجه روانشناسان و مشاوران بوده است و در ابعاد نظری و کاربردی به آن پرداخته‌اند (بارلو^۱ و همکاران، ۲۰۰۷). مطالعه متون و مقاله‌های متعددی که در زمینه معنویت، مشاوره و روانشناسی - به‌خصوص در خارج کشور - منتشر شده، نشان می‌دهد معنویت غالب در این متون، مبتنی بر ادیان و آیین‌های مختلف مانند مسیحیت، بودایی، آیین ذن و... می‌باشد (تمپلتون و اکلز، ۲۰۰۶؛ اسپیلکا^۳ و همکاران، ۱۳۹۷؛ هارتز، ۱۴۰۰^۴؛ وست، ۱۴۰۱^۵؛ میلر، ۲۰۰۳^۶). گری هارتز (۱۴۰۰)، معنویت را به دو گونه تقسیم می‌کند: یکی معنویتی که شامل وجودی مقدس یا واقعیت غایی می‌شود؛ به طوری که فرد بتواند آن را خلق کند. یکی از جذاب‌ترین ویژگی‌های معنویت، آزادی برای خلق کردن مفهومی فردی از وجودی مقدس یا واقعیت غایی می‌باشد. گونه دوم معنویت، برای توصیف تجربیات روان‌شناختی خاصی که در واقع، ارتباطی با وجود مقدس یا واقعیت غایی ندارد، عنوان می‌شود؛ مثل تجربه اوج یا تعالی که در هر مزلو بدان اشاره شده، ولی لزوماً اشاره به وجود مقدس یا واقعیت غایی ندارد. از نظر وی، معنویت دارای سه بعد است: معنا، تجربه تعالی و عشق. الکینز^۷ و همکاران (۱۹۸۸)، ساختار چندبعدی شامل ۹ بخش را برای معنویت معرفی کرده‌اند، که شامل این موارد است: بُعد روحانی یا فرامادی، معنا و هدف در زندگی، داشتن رسالت در زندگی، تقدس زندگی، اهمیت ندادن به ارزش‌های مادی، نوع دوستی، ایده آلیسم یا آرمان‌گرایی، آگاهی از درد و مصیبت و مرگ (به عنوان قسمتی از زندگی که به آن رنگ و روح می‌بخشند)، ثمرات معنویت (معنوی بودن موجب تغییر همه جنبه‌های بودن و نحوه زیستن می‌شود) (وست، ۱۴۰۱).

تعاریف و مفاهیم گوناگونی در متون روانشناسی و روان‌درمانی برای معنویت به کار گرفته می‌شود که

-
1. Barlow & Sally
 2. Templeton & Eccles
 3. Bernard Spilka
 4. Hartz
 5. West
 6. Miller
 7. Elkinz

برخی مستقل از دین هستند. اما با توجه به مبانی فلسفه علم و علم دینی، می توان طبق برخی دیدگاه ها معنویت را مبتنی بر دین تعریف کرد (موحد ابطحی، ۱۴۰۱؛ غفاری قره باغ، ۱۴۰۱). از جمله، جان بزرگی (۱۴۰۲)، در کتاب «درمان چندبعدی معنوی، یک رویکرد خداسو» تعریفی برای معنویت ذکر می کند که پروتکل یا بسته درمان معنوی خداسو براساس این تعریف بنا نهاده شده است. در این رویکرد، معنویت، تنظیم عمل به طور ارادی و در چارچوب مبدأ و معاد، یا فرآیند انتخاب عمل ارادی با تشخیص عقل خداسو با سه ویژگی ارزشمندی، معناداری و هدفمندی می باشد. همچنین غفاری قره باغ (۱۴۰۱)، معنویت را اهتمام متعبدانه و مبتهجان به قرب الهی از طریق سوگیری به ارزش های دینی در سطوح اندیشه، گرایش، تصمیم و رفتار معرفی می کند. در این راستا، سنجها و پرسشنامه های متعددی در خارج و داخل کشور برای سنجش بُعد معنوی ساخته شده که برای مثال، می توان به این موارد اشاره کرد: پرسشنامه سنجش معنویت هال^۱ و ادواردز^۲ (۲۰۰۲)، پرسشنامه سنجش میزان گرایش به معنویت (بومی سازی شده توسط مقیمی و همکاران، ۱۳۸۶)، پرسشنامه سنجش معنویت پارسیان^۳ و دونینگ^۴ (۲۰۰۹)، پرسشنامه سنجش معنویت شاکریان، معروفی، ناطقی (۱۳۹۹) و... با بررسی انجام شده، مبنای فکری و پیش فرض بسیاری از پرسشنامه های موجود، از ادیان دیگر گرفته شده و یا تعاریف غیردینی از معنویت در ساخت پرسشنامه استفاده شده است. هیچ کدام از پرسشنامه های موجود براساس مؤلفه های معنویتی که از قرآن کریم، اقتباس شده باشد، ساخته نشده است. قرآن، به عنوان کامل ترین کتاب مقدس که بر آخرین پیامبر الهی وحی شده، مؤلفه های ارزشمند و کاملی برای معنویت انسان پیش روی پژوهشگران قرار می دهد. لذا، پیش فرض پژوهش این است که دین اسلام کامل ترین و غنی ترین دین است و کتاب آسمانی آن، حاوی آخرین و جامع ترین دستورات برای پیمودن مسیر زندگی از طرف خدا است. به این ترتیب، در این پژوهش با توجه به اینکه معنویت مبتنی بر آیات قرآن کریم و بالتبع مبتنی بر جهان بینی اسلامی مدنظر است، از میان تعاریف مختلفی که از معنویت مطرح شده، تعریف غفاری قره باغ از معنویت، به عنوان مبنا برای استخراج مفاهیم قرآنی آن مورد استفاده قرار گرفت: «معنویت، اهتمام متعبدانه و مبتهجان به قرب الهی از طریق سوگیری به ارزش های دینی در سطوح اندیشه، گرایش، تصمیم و رفتار می باشد» (غفاری قره باغ، ۱۴۰۱). این تعریف با استناد به آیاتی از قرآن کریم انتخاب

1. Hall
2. Edwards
3. Parsian
4. Doning

شده است: آیات ۶ سوره انشقاق^۱ و ۵۶ سوره ذاریات،^۲ آیات ۱۰ و ۱۱ سوره واقعه^۳ و آیه ۱۶۵ سوره بقره.^۴ آنچه در این مفهوم مرکزیت دارد، تلاش برای قرب الهی است. لذا، با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی،^۵ آن دسته از مؤلفه‌هایی که می‌توان در آیات قرآن کریم برای مفهوم معنویت و انسان معنوی در نظر گرفت استخراج شده و پرسشنامه‌ای جهت سنجش معنویت مبتنی بر آیات قرآن کریم تهیه شده است. در این پژوهش مراحل استخراج مفاهیم و مؤلفه‌های معنویت از قرآن کریم و چگونگی ساخت پرسشنامه و اعتباریابی آن، توضیح داده شده است.

روش

این پژوهش شامل دو بخش است: قسمت اول، طراحی گویه‌های پرسشنامه بود که به منظور این هدف، ابتدا مؤلفه‌های معنویت از آیات قرآن کریم استخراج شده و سپس براساس هر مفهوم یا مؤلفه استخراج شده، تعدادی گویه یا عبارت برای سنجش آن مفهوم نوشته شد. در این پژوهش برای استخراج مؤلفه‌های معنویت، جدول هدف-محتوا تهیه شد. این جدول شامل مؤلفه‌های استخراج شده از آیات قرآن کریم و آیات کلیدی شاهد برای هر کدام از مؤلفه‌ها است. برای استخراج مؤلفه‌های معنویت، روش تحلیل محتوا از نوع تحلیل و تفسیر مفهومی، مورد استفاده قرار گرفت. تحلیل محتوا به هر روش استنباطی اطلاق می‌شود که به صورت منظم و عینی به منظور تعیین ویژگی‌های پیام‌ها به کار برده می‌شود (دلاور، ۱۳۸۳). همچنین، در تحلیل و تفسیر مفهومی، مفاهیم به صورت تحلیلی مورد بررسی قرار می‌گیرند؛ تا عناصر معنایی یک مفهوم، روابط میان این عناصر و روابط میان کل یک مفهوم با سایر مفاهیم که به نحوی با آن ارتباط دارند، مورد کاوش قرار گیرد (کومبز^۶ و دانیل^۷، ۱۳۸۷). یکی از روش‌هایی که در تحلیل و تفسیر مفهومی به کار برده می‌شود، روش تحلیل برحسب شبکه معنایی است (باقری، ۱۳۹۰). برخی واژه‌ها به سبب معناهای مرتبط و نزدیک به یکدیگر مانند یک شبکه به هم پیوسته ظهور می‌کنند. ایزوتسو^۸ (۱۳۷۸)، از این ویژگی با عنوان حوزه یا میدان

۱. «یا ایها انسان اَنک کادح الی ربک کدحا فملقیه»

۲. «ماخلقت الجنّ و الانس اَلا لیعبدون»

۳. «والسابقون السابقون اولئک المقربون»

۴. «والذین ءامنوا اشدّ حباً لله»

5. Qualitative content analysis

6. Jerald combs

7. Daniel Lo

8. Izutsu

معنایی یاد کرده است. باقری (۱۳۹۰)، نوع ارتباط عناصر این شبکه معنایی را به دو صورت «ارتباط اشراقی»^۱ و «ارتباط اندراجی»^۲ تقسیم کرده است. ارتباط اشراقی بین واژه‌ها و معناهای مرتبط، روشی است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. در این روش، یک مفهوم در کانون قرار می‌گیرد و سایر مفاهیم مانند پرتوهای نوری که از منبع نور ساطع می‌شوند، در پیرامون آن قرار می‌گیرند.

به این ترتیب، آیات قرآن کریم از ابتدا تا انتها مورد بررسی قرار گرفت. با در نظر گرفتن مفهوم مرکزی معنویت، آیاتی از قرآن کریم که به گونه‌ای دارای ارتباط اشراقی با این مفهوم بودند، استخراج و در جدول هدف- محتوا وارد شدند. سپس با انجام تحلیل محتوا بر آیات و مفاهیم استخراج شده، ۱۶ مؤلفه اصلی برای معنویت مبتنی بر قرآن کریم به دست آمد که برای سنجش آن، در مجموع ۱۳۹ گویه یا عبارت طراحی شد.

قسمت دوم، اعتباریابی پرسشنامه بود. به این منظور برای اعتباریابی محتوایی، طی چند مرحله، نظرات اساتید متخصص در زمینه روانشناسی، دین و روانشناسی مبتنی بر دین (روانشناسی اسلامی) و روش‌شناسی پژوهش، در مورد جداول هدف- محتوا مدنظر قرار گرفت و راستی‌آزمایی نسبت مؤلفه‌های استخراج شده با آیات قرآن کریم توسط ایشان انجام شد. همچنین، نظر اساتید در مورد محتوای گویه‌ها و نسبت آنها با جداول هدف- محتوا مدنظر قرار گرفت و منطبق با آن نظرات، گویه‌ها بازبینی شد. به این منظور، جلسات متعددی به صورت حضوری یا غیرحضوری با این اساتید برگزار شد و محتوای جداول و گویه‌ها مورد بررسی و بازبینی قرار گرفت. برای بررسی روایی صوری، حدود ۱۰ دانش‌آموز دختر پایه یازدهم، پرسشنامه را با حضور پژوهشگر و بحث و گفت‌وگو با ایشان، مطالعه و تکمیل کردند و سپس، نظراتشان در مورد ابهام‌هایی که متن هر گویه برای ایشان داشت، مدنظر قرار گرفت که منجر به شفاف‌سازی متن برخی گویه‌ها در پرسشنامه نهایی شد. همچنین، همسانی درونی گویه‌های پرسشنامه از طریق به دست آوردن ضریب آلفای کرونباخ انجام شد؛ به این منظور، ۳۰ دانش‌آموز دختر پایه یازدهم، این پرسشنامه را تکمیل کردند. برای انتخاب نمونه، از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای استفاده شد. به این منظور، یک منطقه به طور تصادفی از بین مناطق شهر اصفهان انتخاب شد. سپس، یک دبیرستان متوسطه دوم، به طور تصادفی از بین مدارس این منطقه انتخاب و از پایه یازدهم ۳۰ نفر به طور تصادفی انتخاب شدند.

1. Illumination

2. Insertion

یافته‌ها

در این پژوهش، هدف این بود که بر مبنای تعریف مشخصی که از معنویت معرفی شد، مصادیق قرآنی حول محور این تعریف، مشخص شود و با به دست آوردن مؤلفه‌های کلیدی در این مصادیق، پرسشنامه معنویت مبتنی بر قرآن کریم، طراحی، اعتباریابی و رواسازی شود که نتایج به دست آمده در فرآیند مذکور، در این بخش آمده است. تعریف زیر از معنویت مبنای تحلیل این پژوهش قرار گرفته است: «اهتمام متعبدانه و مبتهجان به قرب الهی از طریق سوگیری به ارزش‌های دینی در سطوح اندیشه، گرایش، تصمیم و رفتار» (غفاری قره‌باغ، ۱۴۰۱). لذا، با روش تحلیل برحسب شبکه معنایی به صورت ارتباط اشراقی (باقری، ۱۳۹۰)، مفاهیم مرتبط با «هرگونه تلاش برای قرب الهی در سطح اندیشه، گرایش، تصمیم و رفتار» که به گونه‌ای می‌توانستند این ویژگی را در انسان نشان دهند و شبکه معنایی معنویت را تشکیل دهند، از آیات قرآن استخراج شدند. به این منظور، آیات قرآن به دقت مطالعه و مورد بررسی قرار گرفتند و در موارد ضروری، به روایات تفسیری مراجعه شد. در این مسیر، از راهنمایی اساتید متخصص نیز کمک گرفته شد و در نهایت ۱۶ مفهوم استخراج گردید. در ادامه جهت اختصار، هر کدام از مفاهیم استخراج شده با یک آیه به عنوان مصداق آن مفهوم، ذکر می‌شود. همچنین استدلال پژوهشگر برای انتخاب هر مفهوم، به طور خلاصه آمده است. هر کدام از مفاهیم طبق توضیحات قبلی، ارتباط اشراقی با مفهوم مورد نظر پژوهشگر از معنویت داشته‌اند؛ به عبارتی این مفاهیم با توجه به آیاتی که شواهد قرآنی آنها آمده است، هر کدام می‌تواند مسیر رسیدن به قرب الهی را همراه با تعبد و اشتیاق، در سطوح مختلف شناختی، رفتاری و هیجانی (اندیشه، گرایش، تصمیم و رفتار) هموار سازد.

۱- **خشیت:** این مفهوم، گرایش و به نوعی هیجان فرد را در مسیر رسیدن به قرب الهی که محدودیت‌ناپذیر است، نشان می‌دهد. «إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْغَيْبَ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ» (یس، ۱۱)، «تنها، تو کسی را بیم می‌دهی که از قرآن پیروی کند و از خدای رحمان در نهان بترسد. چنین کس را به آمرزش و مزد کرامت‌مند مژده بده».

۲- **تواضع در مقابل کبر و غرور:** فرد متواضع می‌تواند اهتمام متعبدانه به قرب الهی داشته باشد و نیز در سطح اندیشه، گفتار و رفتار و گرایش، رنگ و بوی خدایی داشته باشد؛ در حالی که کبر و غرور از موانع رسیدن به قرب الهی هستند. «إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ أَتَاهُمْ إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» (غافر، ۵۶)، «آنان که بی‌هیچ حجتی که از آسمان آمده باشد، درباره آیات خدا مجادله می‌کنند، در دلشان جز هوای بزرگی نیست؛ ولی به آن نخواهند رسید. پس به خدا

پناه ببر که او شنوا و بینا است».

۳- انفاق: موجب افزایش سرعت انسان در رسیدن به قرب الهی می‌شود. «ها أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخُلُ وَمَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَخِلْ عَنْ نَفْسِهِ وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ وَإِنْ تَتَوَكَّلُوا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ» (محمد، ۳۸)، «آگاه باشید که شما را دعوت می‌کند تا در راه خدا انفاق کنید. بعضی از شما بخل می‌ورزند و هرکس که بخل ورزد، در حق خود بخل ورزیده است؛ زیرا خدا بی‌نیاز است و شما نیازمندانید. و اگر روی برتابید، به جای شما مردمی دیگر آرد، که هرگز همسان شما نباشند».

۴- زهد: در مقابل دلبستگی به دنیا که از موانع رسیدن به قرب الهی است. زهد می‌تواند انسان را در مسیر تعبّد مبهجانه برای نزدیک شدن به خداوند یاری کند. «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» (حدید، ۲۳). «تا بر آنچه از دستان می‌رود، اندوهگین نباشید و بدانچه به دستان می‌آید، شادمانی نکنید و خدا هیچ متکبر خودستاینده‌ای را دوست ندارد».

۵- انابه و توبه: از لوازم رسیدن به قرب الهی و در مسیر دست یافتن به آن ضروری است. «وَأَنْبِئُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصِرُونَ» (زمر، ۵۴)، «پیش از آنکه عذاب فرارسد و کسی به یاریتان برنخیزد، به پروردگارتان روی آورید و به او تسلیم شوید».

۶- صداقت: می‌تواند رابطه دوطرفه با قرب الهی داشته باشد. «لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا» (احزاب، ۲۴)، «تا خدا راستگويان را به سبب راستی گرفتارشان پاداش دهد و منافقان را اگر خواهد عذاب کند، یا توبه آنها را بپذیرد، که خدا آمرزنده و مهربان است».

۷- اخلاص در مقابل نداشتن ریا: از لوازم و نتایج حرکت در مسیر رسیدن به قرب الهی می‌باشد. «وَالَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا» (نساء، ۳۸)، «و هم آنان که اموال خود را به قصد ریا و خودنمایی به مردم می‌بخشند و به خدا و روز قیامت نمی‌گروند و هرکه را شیطان یار است، بسیار بد یاری است».

۸- سیر در زمین و عبرت گرفتن از آثار باقی مانده از گذشتگان: سیر در زمین، نگرش انسان را نسبت به سرگذشت امثال خودش در طول تاریخ، چنان شکل می‌دهد که در مسیر رسیدن به قرب الهی تلاش حداکثری داشته باشد. «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (آل عمران، ۱۳۷)، «پیش از شما مللی بودند و رفتند، پس، در اطراف زمین گردش کنید تا ببینید چگونه تکذیب کنندگان (وعده‌های خدا) هلاک شدند».

۹- تفکر در شگفتی‌های خلقت: از لوازم و شتاب‌دهنده‌های انسان در مسیر قرب الهی می‌باشد. «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ» (زمر، ۵)، «آسمان‌ها و زمین را به حق و راستی (و برای حکمت و غرض ثابتی) ایجاد کرد، شب را بر روز و روز را بر شب بپوشاند و خورشید و ماه را مسخّر کرده، هریک (بر مدار خود) به وقت معین گردش می‌کنند. آگه باشید که او خدای مقتدر مطلق و بسیار آمرزنده است».

۱۰- مرگ و تفکر در مورد مرگ: یاد مرگ موجب قرب الهی می‌شود. انسان با در نظر داشتن مفهوم مرگ و تفکر در آن، تلاشش برای هرچه بهتر ساختن ابدیت خویش بیشتر خواهد شد. «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُّؤَجَّلًا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ» (آل عمران، ۱۴۵)، «و هیچ کس جز به فرمان خدا نخواهد مُرد، که اجل هر کس (در لوح قضای الهی) به وقت معین ثبت است، و هر که برای متاع دنیا کوشش کند، از دنیا بهره‌مندش کنیم، و هر که ثواب آخرت خواهد از نعمت آخرت برخوردارش گردانیم، و البته سپاسگزاران را جزای نیک دهیم».

۱۱- دوست داشتن خدا: گرایش و احساس انسان نسبت به خداوند، اکسیری در مسیر قرب الهی است. انسان، با محبت، بسیاری از محنت‌ها و سختی‌های مسیر را به جان می‌خرد. «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ» (بقره، ۱۶۵)، «برخی از مردم (نادان) غیر خدا را همانند خدا گیرند و چنانکه خدا را بایست دوست داشت، با آنها دوستی ورزند؛ لیکن آنها که اهل ایمانند، کمال محبت و دوستی را فقط به خدا مخصوص دارند. و اگر فرقه مشرکین ستمکار وقتی که عذاب خدا را مشاهده کنند، ببینند که قدرت، خاص خدا است و عذاب خدا بسیار سخت است (از شرک خود سخت پشیمان شوند)».

۱۲- نزدیک دیدن خدا: از لوازم و نتایج حرکت در مسیر رسیدن به قرب الهی است. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق، ۱۶)، «و ما انسان را خلق کرده‌ایم و از وسوس و اندیشه‌های نفس او کاملاً آگاهیم؛ که ما از رگ گردن او به او نزدیک‌تریم».

۱۳- توکل / اعتماد به خدا: از لوازم و نتایج قرب الهی است که بیشتر در حوزه اندیشه و رفتار، خود را نمایان می‌کند و البته حب الهی، توکل را تشدید می‌کند. «وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» (طلاق، ۳)، «و ما انسان را خلق کرده‌ایم و از وسوس و اندیشه‌های نفس او کاملاً آگاهیم، که ما از رگ گردن او به او نزدیک‌تریم».

۱۴- اعتقاد به قدر و نداشتن خوف و حزن: رابطه دوطرفه با قرب الهی دارد. «الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ

بِالْغَيْبِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره، ۲۷۴)، «کسانی که مال خود را در شب و روز انفاق کنند، نهان و آشکارا، آنان را نزد پروردگارشان پاداش نیکو خواهد بود و هرگز (از حادثه آینده) بیمناک و (از امور گذشته) اندوهگین نخواهند شد».

۱۵- ایمان به وجود عالم غیب: از لوازم و مقدمات حرکت در مسیر قرب الهی است. «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (بقره، ۳)، «آن کسانی که به جهان غیب ایمان آرند و نماز به پا دارند و از هر چه روزیشان کردیم، به فقیران انفاق کنند». «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» (حشر، ۲۲)، «او است خدای یکتایی که غیر او خدایی نیست که دانای نهان و آشکار عالم است، او است بخشنده و مهربان».

۱۶- اعتقاد به کرامت انسان: از لوازم حرکت در مسیر قرب الهی و در حوزه اندیشه انسان می تواند تسهیل کننده و شتاب دهنده رسیدن به معبود باشد. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (اسراء، ۷۰)، «و محققاً ما فرزندان آدم را بسیار گرامی داشتیم و آنها را (بر مرکب) در بر و بحر سوار کردیم و از هر غذای لذیذ و پاکیزه، آنها را روزی دادیم و آنها را بر بسیاری از مخلوقات خود برتری و فضیلت کامل بخشیدیم».

با توجه به این مفاهیم و ملاک‌هایی که برای هر کدام از آنها در آیات و برخی روایات تفسیری به دست آمد، جدول هدف- محتوا تهیه و براساس آن، گویه‌هایی طراحی شد. در اینجا به دلیل رعایت اختصار، جدول هدف- محتوا ذکر نشده است. به این ترتیب، نسخه اولیه پرسشنامه «معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم» با ۱۳۹ گویه، با پاسخ‌هایی در قالب درجه‌بندی لیکرت^۱ و به صورت چهار درجه‌ای: «همیشه، بیشتر وقت‌ها، به ندرت و هیچ‌گاه» یا «کاملاً موافقم، موافقم، مخالفم، کاملاً مخالفم» (متناسب با محتوای سؤال) تنظیم شد. علت عدم استفاده از طیف پنج درجه‌ای لیکرت این است که این روش، منجر به کاهش واریانس می‌شود؛ زیرا این احتمال وجود دارد که گزینه وسط، بیشتر پاسخگویان را به خود جلب کند (امینی فر و صالح صدق‌پور، ۱۳۸۹). برای بررسی اعتبار محتوایی پرسشنامه، جدول هدف- محتوا با ذکر منابع و شواهد، برای هر گویه تهیه شد (مری و ونیدی، ۱۴۰۰). همچنین، استدلال‌هایی که در قسمت قبلی (به طور خلاصه) ذکر شد، چگونگی ارتباط ۱۶ مفهوم را با تعریف مورد نظر پژوهشگر از معنویت تبیین کرد که با توجه به این مفاهیم، گویه‌هایی برای سنجش هر کدام از آنها طراحی شد. در این فرآیند، چهار نفر از اساتید متخصص در زمینه پژوهش‌های حوزه روانشناسی مبتنی بر دین و به طور خاص مبتنی بر قرآن، مشاوره و روش تحقیق در

مورد مؤلفه‌های به‌دست آمده و تناسب محتوای گویه‌ها با این مؤلفه‌ها نظر دادند، که نظرات آنها در طراحی و اصلاح گویه‌ها اعمال شد. برای بررسی اعتبار صوری پرسشنامه و برای اطمینان از درک صحیح گروه سنی مورد نظر در پژوهش (دختران دوره دوم متوسطه) از مفهوم گویه‌ها، با حضور پژوهشگر، حدود ده دانش‌آموز دختر سوم دبیرستانی، پرسشنامه را مطالعه و تکمیل کردند و در مورد فهم ایشان از محتوای گویه‌ها بحث و گفت‌وگو شد؛ که به این ترتیب، محتوای برخی از گویه‌ها مورد بازبینی قرار گرفت. در مرحله بعد، جهت تحلیل گویه‌ها و برآورد همسانی درونی پرسشنامه «معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم»، این پرسشنامه توسط ۳۰ دانش‌آموز دختر پایه یازدهم تکمیل شد. نتایج به‌دست آمده، توسط نرم‌افزار SPSS مورد تحلیل قرار گرفت و ضریب آلفای کرونباخ برای پرسشنامه به‌ازای حذف هر سؤال نیز محاسبه گردید. اگر با حذف یک سؤال، پایایی افزایش پیدا کند، نشان می‌دهد که این سؤال، تأثیر منفی در هماهنگی سؤال‌ها با یکدیگر دارد؛ پس، آن سؤال مناسب نیست و بهتر است حذف شود. اما پرسش‌هایی که حذف شدنشان در مقدار آلفای کرونباخ تأثیری نداشت، جهت ترغیب پاسخگو به پاسخ‌دهی دیگر پرسش‌ها به کار گرفته شد (هومن، ۱۳۸۹) و در نتیجه، به‌عنوان سؤال‌های دست‌گرمی باقی ماند. به این ترتیب، تعداد ۱۶ سؤال حذف شد و ۱۲۳ سؤال باقی ماند و آلفای کرونباخ پرسشنامه نهایی، حدود ۰/۹۵ به‌دست آمد. جدول (۱)، ضریب آلفای کرونباخ، در صورت حذف هر سؤال، را پس از حذف سؤال‌های نامناسب (۱۶ سؤال) نشان می‌دهد. سؤال‌های حذف‌شده از پرسشنامه اولیه براساس ترتیب ذکر شده عبارتند از: ۴، ۵، ۱۰، ۲۴، ۲۶، ۵۴، ۷۲، ۸۰، ۸۴، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۳۵. بدین ترتیب، در جدول (۱) شماره‌های اولیه سؤالات حفظ شده و آلفای کرونباخ پرسشنامه در صورت حذف آن سؤال نیز آمده است.

جدول ۱- نتایج تحلیل گویه‌های پرسشنامه معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
۱	زمانی خدا را بسیار مهربان می‌یابم و زمانی از هیبتش خوف دارم.	۰,۲۹۹	۰,۹۳۱
۲	زندگیم به صورت روزمره می‌گذرد و در آن معنویتی احساس نمی‌کنم.	۰,۱۷۸	۰,۹۳۲
۳	مهربانی خدا جایی برای خوف از او باقی نمی‌گذارد.	۰,۳۹۱	۰,۹۳۱
۶	در همه‌ی امور، خود را نیازمند خدا احساس می‌کنم.	۰,۵۳۰	۰,۹۳۰
۷	اینکه می‌گویند خداوند غنی مطلق است و ما انسان‌ها فقیریم را درک نمی‌کنم.	-۰,۲۰۵	۰,۹۳۳
۸	وقتی به این فکر می‌کنم که در دایره حضور و جاذبه پر قدرت	-۰,۲۷۷	۰,۹۳۳

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
	یک نیروی متعالی قرار گرفته‌ام، دلم می‌ریزد.		
۹	برایم پیش آمده که به کار خطا یا گناهی روی آوردم، اما احساس شرم در برابر خدا، مرا از انجام آن کار بازمی‌دارد.	۰,۲۰۶	۰,۹۳۱
۱۱	زندگی بدون خدا، ارزش زیستن ندارد.	۰,۱۴۹	۰,۹۳۱
۱۲	وقتی خدا در قلبم فرود می‌آید، دیگر گذشت زمان را احساس نمی‌کنم و دوست دارم در همان حال که هستم، بمانم.	۰,۰۰۳	۰,۹۳۲
۱۳	آرزو دارم در زندگی، به جایی برسم که همه امورم برای خدا باشد.	۰,۳۷۵	۰,۹۳۱
۱۴	کسانی را که از نظر تحصیلی، اقتصادی یا فرهنگی پایین‌تر از خودم هستند را تحویل نمی‌گیرم.	۰,۲۶۳	۰,۹۳۱
۱۵	از اینکه کسی با شأن پایین‌تر از خودم، کنارم بنشیند، خوشم نمی‌آید.	۰,۵۷۲	۰,۹۳۰
۱۶	وقتی با دوستانم بیرون می‌رویم، دنبال بهانه‌ای می‌گردیم تا دیگران را دست بیندازیم.	۰,۰۲۰	۰,۹۳۲
۱۷	در جایی که وارد می‌شوم، به جز دوستان و آشنایان صمیمی، به دیگران (حتی آشنا) اعتنا نمی‌کنم.	-۰,۱۰۷	۰,۹۳۲
۱۸	خواسته‌های خودم را برخواسته‌های دیگران ترجیح می‌دهم.	۰,۲۶۸	۰,۹۳۱
۱۹	از اینکه نقاط ضعف دیگران را به رخشان بکشم، لذت می‌برم.	۰,۲۸۵	۰,۹۳۱
۲۰	برای کسانی که از من پایین‌ترند، ارزشی قائل نیستم.	-۰,۴۲۱	۰,۹۳۵
۲۱	وقتی کسی از من انتقاد می‌کند، خیلی ناراحت می‌شوم.	-۰,۳۷۵	۰,۹۳۴
۲۲	کارها و عقاید دیگران را مسخره می‌کنم.	-۰,۲۰۳	۰,۹۳۳
۲۳	وقتی کسی نزد من، از یکی از دوستان یا اطرافیانم تعریف می‌کند، ناراحت می‌شوم.	-۰,۱۸۷	۰,۹۳۳
۲۵	خودم را از خیلی‌ها بهتر می‌دانم.	۰,۱۷۶	۰,۹۳۲
۲۷	هرکسی نیاز به کمک من داشته باشد، از او دریغ نمی‌کنم.	۰,۸۰۸	۰,۹۳۰
۲۸	بخشیدن چیزی که مال خودم است، برایم دشوار است.	۰,۴۶۶	۰,۹۳۱
۲۹	تنها آن چیزی را می‌بخشم که مورد علاقه‌ام نباشد.	۰,۵۷۸	۰,۹۳۰
۳۰	اگر چیزی را بلد باشم، دوست ندارم آن را به دیگران هم یاد دهم.	۰,۶۷۸	۰,۹۳۰
۳۱	تا به حال پیش آمده، چیزی را که دوست داشتم به دیگری	-۰,۴۲۷	۰,۹۳۳

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
	بخشیده‌ام.		
۳۲	اگر مواد خوراکی با خودم داشته باشم، ترجیح می‌دهم با دوستانم بخورم.	-۰,۲۶۷	۰,۹۳۳
۳۳	دوست ندارم چیزی را به کسی امانت دهم.	۰,۰۵۶	۰,۹۳۲
۳۴	تا به حال به فرد نیازمندی کمک نکرده‌ام.	۰,۳۲۲	۰,۹۳۱
۳۵	کمک کردن به دیگران، احساس معنوی خاصی به من می‌بخشد.	-۰,۱۳۰	۰,۹۳۳
۳۶	وقتی چیزی را به کسی می‌بخشم، توقع دارم برایم جبران کند.	۰,۵۷۸	۰,۹۳۰
۳۷	برایم سخت است، از پولی که پس انداز کرده‌ام، ببخشم.	۰,۰۵۴	۰,۹۳۲
۳۸	وقتی به چیزی علاقمند می‌شوم خیلی سخت از آن دل می‌کنم.	۰,۵۹۳	۰,۹۳۰
۳۹	وقتی یکی از وسایلم را به کسی امانت می‌دهم، پیوسته نگرانم که آن را به من باز پس دهد.	۰,۷۸۱	۰,۹۳۰
۴۰	اگر جنگی بین ایران و یک کشور متجاوز پیش آید، دوست ندارم نزدیکان و دوستانم به جبهه بروند؛ چون می‌ترسم آنها را از دست بدهم.	۰,۲۰۰	۰,۹۳۱
۴۱	یک جاهایی برای خدا، از چیزهای دیگری که دوست داشته‌ام یا مورد نیازم بوده، گذشت کرده‌ام.	-۰,۰۶۱	۰,۹۳۲
۴۲	اگر انجام کار انسانی یا دینی بسیار مهمی، آبرو یا جانم را به خطر بیندازد، از خیر آن کار می‌گذرم.	۰,۷۷۰	۰,۹۲۹
۴۳	وقتی در زندگی موفقیتی پیدا می‌کنم، از خوشحالی ذوق زده می‌شوم.	۰,۱۳۶	۰,۹۳۲
۴۴	وقتی در مسئله‌ای از زندگی شکست می‌خورم، بیش از اندازه اندوهگین و متأسف می‌شوم.	۰,۴۹۲	۰,۹۳۰
۴۵	زندگی در دنیا مانند یک مهمانی است که میزبانش خداست؛ پس در صورتی نزد میزبان، ارزش بیشتری دارم که پس از بذل کوشش‌های لازم، به آنچه او می‌دهد، اعتراضی نکنم.	-۰,۴۰۱	۰,۹۳۴
۴۶	هرچند وسیله یا لباس قبلی‌ام قابل استفاده باشد، ترجیح می‌دهم مدل جدید آن را تهیه کنم.	۰,۲۴۹	۰,۹۳۱
۴۷	اگر زندگیم آنگونه که دوست دارم، پیش نرود، از خدا بسیار شکوه و شکایت می‌کنم.	۰,۳۷۱	۰,۹۳۱

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
۴۸	کم پیش می آید که به خاطر اشتباه یا گناه از خدا عذرخواهی کنم.	۰,۴۸۸	۰,۹۳۰
۴۹	اگر کسی را ناراحت کنم یا حقش را ضایع کنم، از او عذرخواهی می کنم.	۰,۷۳۰	۰,۹۲۹
۵۰	وقتی متوجه اشتباه یا گناهی در زندگی ام می شوم، پشیمان می شوم و تلاش می کنم آن را تکرار نکنم.	۰,۳۷۸	۰,۹۳۱
۵۱	در زندگی به این موضوع که کدام کارهایم درست و کدام غلط بوده، فکر نمی کنم.	۰,۵۰۴	۰,۹۳۰
۵۲	وقتی انسان واقعاً از انجام کاری پشیمان شود، خدا او را می بخشد.	۰,۴۱۰	۰,۹۳۱
۵۳	نگرانم که مبدا گناه یا اشتباه گذشته ام را تکرار کنم.	-۰,۰۸۳	۰,۹۳۳
۵۵	دوست دارم انسان راستگو و روراستی باشم.	۰,۱۲۸	۰,۹۳۲
۵۶	به راست نگفتن عادت کرده ام.	۰,۵۳۶	۰,۹۳۱
۵۷	برایم پیش آمده که برای فرار از بعضی دروسها یا برای برنده شدن در یک رقابت دروغ بگویم.	-۰,۲۴۰	۰,۹۳۳
۵۸	برای گرفتن نمره یا رسیدن به خواسته ام، خود را متفاوت با آن چیزی که واقعاً هستم، نشان می دهم.	-۰,۲۳۱	۰,۹۳۴
۵۹	وقتی دروغ می گویم، احساس بدی پیدا می کنم.	۰,۲۷۱	۰,۹۳۱
۶۰	وقتی دروغ می گویم، احساس می کنم از خدا دور شده ام.	۰,۲۳۵	۰,۹۳۱
۶۱	حاضر نیستم واقعیت را جور دیگری نشان دهم، حتی اگر برای رسیدن به هدفم لازم باشد.	۰,۳۸۲	۰,۹۳۱
۶۲	اگر کار خوبی انجام می دهم، برایم مهم است که حتماً دیگران بفهمند من آن را انجام داده ام و تحسین کنند.	۰,۲۸۵	۰,۹۳۱
۶۳	ترجیح می دهم خودم باشم، حتی اگر دوستم یا معلمم خوشش نیاید.	۰,۳۶۵	۰,۹۳۱
۶۴	اگر کاری را تنها برای جلب نظر دیگران انجام دهم، از خودم بدم می آید.	۰,۳۵۶	۰,۹۳۱
۶۵	پیش آمده که کارهایم را به گونه ای انجام دهم که در نظر دیگران بهتر جلوه کنم، حتی اگر آن کار یا رفتار را قبول نداشته باشم.	۰,۵۲۱	۰,۹۳۱
۶۶	وقتی در جمعی هستم، عقیده ای را بیان میکنم که مورد تحسین	۰,۲۵۱	۰,۹۳۱

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
	آن جمع قرار گیرد، حتی اگر واقعاً آن عقیده را قبول نداشته باشم.		
۶۷	گشت و گذار در طبیعت ذهن مرا به چگونگی آفرینش هستی مشغول می کند.	۰,۲۱۲	۰,۹۳۱
۶۸	تا به حال در مورد اینکه تاریخ و آثار باقی مانده از گذشتگان چه پیامی برای من دارند، فکر نکرده ام.	۰,۷۷۹	۰,۹۳۰
۶۹	وقتی آثار گذشتگان را می بینم، فکر می کنم آنچه صرفاً برای دنیا باشد، انسان را و او می گذارد و آدمی تنها با اعمال خود نزد خدا می رود.	۰,۴۹۷	۰,۹۳۰
۷۰	خانه های مجلل قدیمی و آثار باستانی نشانه هایی هستند برای اینکه بفهمیم ما هم روزی دارایی های خود را می گذاریم و می رویم.	۰,۳۹۱	۰,۹۳۱
۷۱	وقتی خانه های قدیمی و مخروبه را می بینم، به این فکر فرومی روم که صاحبان آنها اکنون کجا هستند و چه می کنند؟	۰,۷۵۰	۰,۹۳۰
۷۳	حس می کنم خدا همراه با من است، حتی وقتی کار بدی می کنم.	۰,۲۶۴	۰,۹۳۱
۷۴	حس می کنم وقتی با خدا حرف می زنم، حتما جوابم را می دهد.	۰,۷۱۸	۰,۹۳۰
۷۵	دوست دارم با خدا خلوت کنم.	۰,۶۵۷	۰,۹۳۰
۷۶	وقتی دستم از همه جا کوتاه می شود، با خدا حرف می زنم.	۰,۳۸۲	۰,۹۳۱
۷۷	وقتی دلم می گیرد، دوست دارم به سوی خدا بروم، تا دستم را بگیرد.	۰,۵۱۶	۰,۹۳۰
۷۸	دوست دارم حتی در مواقع خوشی و شادی هم یاد خدا را در ذهن داشته باشم و از او کمک بخواهم.	۰,۴۲۱	۰,۹۳۱
۷۹	تنها زمان هایی که مشکلی پیدا می کنم، خدا را یاد می کنم.	۰,۳۵۸	۰,۹۳۱
۸۱	به نظرم خدا همیشه بزرگ تر از گناهان ما است و برای همین هیچ گاه از ما دور نمی شود.	۰,۶۴۷	۰,۹۲۹
۸۲	حضور خدا را در زندگی احساس نمی کنم.	۰,۱۴۲	۰,۹۳۲
۸۳	وقتی به این فکر می کنم که خدا چقدر به من نزدیک است، آرام می شوم.	۰,۵۳۸	۰,۹۳۰
۸۵	خودم را از خدا خیلی دور می بینم.	۰,۱۸۲	۰,۹۳۱
۸۶	وقتی کارد به استخوانم می رسد، امید به گشایش از طرف خدا، تحملش را آسان می کند.	۰,۴۹۶	۰,۹۳۱

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
۸۷	در تنگناهای زندگی احساس می‌کنم یاوری جز خدا ندارم.	۰,۴۹۶	۰,۹۳۱
۸۸	در بحران‌ها و سختی‌هاست که حضور خدا را احساس می‌کنم.	۰,۳۵۰	۰,۹۳۱
۸۹	کمتر شده مشکلی پیدا کنم و به جای بی‌تابی کردن از خدا کمک بخواهم.	۰,۱۶۹	۰,۹۳۲
۹۰	وقتی مشکلی پیدا می‌کنم، باور نمی‌کنم که خدا کمکم کند.	۰,۷۱۳	۰,۹۳۰
۹۱	وقتی فکر می‌کنم خالق دارم که تمام امور زندگی من دست اوست، آرامش خاصی پیدا می‌کنم.	۰,۵۵۴	۰,۹۳۱
۹۲	بهرتر است به جای امید به خدا، به خودمان متکی باشیم.	۰,۳۳۸	۰,۹۳۱
۹۵	حس می‌کنم خدا دیگر دوستم ندارد و رهایم کرده است.	۰,۶۰۰	۰,۹۳۰
۹۷	خدا را پشتوانه محکمی می‌دانم که می‌توانم به او تکیه کنم.	۰,۳۶۰	۰,۹۳۱
۹۸	وقتی وظیفه‌ام را انجام می‌دهم، فکر می‌کنم هنوز باید به خدا توکل کنم، تا به نتیجه برسم.	۰,۶۶۷	۰,۹۲۹
۹۹	اگر تلاش و کوشش کنیم، دیگر نیازی به دعا و راز و نیاز نیست.	۰,۳۴۴	۰,۹۳۱
۱۰۰	انسان هر تلاشی بکند، دست آخر خدا باید بخواهد تا آن کار انجام شود.	۰,۵۹۴	۰,۹۳۰
۱۰۱	جزئی‌ترین امور زندگیمان هم با خداست؛ پس به جای نگرانی و ترس از آینده، وظیفه‌ام را انجام می‌دهم و از خدا هم می‌خواهم بهترین نتیجه را به من بدهد.	۰,۲۷۷	۰,۹۳۱
۱۰۳	وقتی در به انجام رساندن کاری به خدا توکل می‌کنم، با آرامش آن را انجام می‌دهم و ترسی از اینکه آخرش چه می‌شود، ندارم.	۰,۷۵۰	۰,۹۳۰
۱۰۴	به نظر من با مرگ انسان، همه چیز تمام می‌شود.	۰,۴۹۵	۰,۹۳۰
۱۰۶	ترجیح می‌دهم فعلاً در این دنیا زندگی کنم و لذت ببرم، نه اینکه به مرگ و ماجرای بعد از آن فکر کنم.	۰,۷۵۹	۰,۹۳۰
۱۰۷	وقتی به این فکر می‌کنم که یک روزی خواهم مرد، خود را به خدا نزدیک‌تر احساس می‌کنم.	۰,۶۵۲	۰,۹۳۰
۱۰۸	وقتی به موضوع مرگ فکر می‌کنم، زندگی برایم پوچ و بی‌ارزش می‌شود.	۰,۳۷۲	۰,۹۳۱
۱۰۹	موضوع مرگ، افکار مرا به فلسفه خلقت و نهایت هستی مشغول می‌کند.	۰,۶۶۲	۰,۹۳۰

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
۱۱۱	وقتی کسی می‌میرد، با خودم فکر می‌کنم او در چه موقعیت و جایگاهی قرار می‌گیرد؟	۰,۷۰۰	۰,۹۳۰
۱۱۲	جهان هستی همین چیزهایی است که ما می‌بینیم و لمس می‌کنیم.	۰,۲۵۱	۰,۹۳۱
۱۱۳	در برابر عظمت جهان غیب، چون پر کاهی در فضایی نامتناهی هستم.	۰,۴۲۴	۰,۹۳۰
۱۱۴	ایمان به جهانی فراتر از آنچه می‌بینیم، به انسان احساس تواضع و سرسپردگی در مقابل خدا می‌دهد.	۰,۵۵۶	۰,۹۳۰
۱۱۵	به نظرم فکر کردن به جهانی فراتر از این جهان بی‌ثمر است.	۰,۶۶۲	۰,۹۳۰
۱۱۶	وقتی فکر می‌کنم چه چیزهایی هست که ما ناتوان از ادراک آنهایم، حس می‌کنم خدا چقدر بزرگ است.	-۰,۲۱۳	۰,۹۳۴
۱۱۷	خدا آن راز بزرگ است که تنها گوشه‌ای از خود را در این جهان برای ما آشکار کرده است.	۰,۷۶۳	۰,۹۲۹
۱۱۸	در علومی مثل فیزیک، شیمی یا زیست‌شناسی مسایلی هست که آدم را به تفکر در مورد وجود خدا وامی‌دارد.	۰,۷۰۸	۰,۹۳۰
۱۱۹	آسمان پر ستاره یا یک منظره زیبا، احساس معنوی خاصی را در من برمی‌انگیزاند.	۰,۷۸۵	۰,۹۳۰
۱۲۰	دیدن یک نوزاد تازه متولد شده ذهنم را به عظمت خلقت انسان مشغول می‌کند.	۰,۳۱۷	۰,۹۳۱
۱۲۱	زیبایی یک گل و چینش برگ‌های یک گیاه مرا به وجد می‌آورد.	۰,۳۵۷	۰,۹۳۱
۱۲۲	زیبایی‌ها و شگفتی‌های طبیعت فلش‌هایی است به سوی یک نیروی متعالی فراتر از ادراک ما.	۰,۳۱۲	۰,۹۳۱
۱۲۳	خدا به ما آدم‌ها ارزش داده، اما خودمان با گناه و اشتباه قدر و منزلتمان را پایین می‌آوریم.	۰,۴۹۱	۰,۹۳۰
۱۲۴	وقتی کسی حرف ناشایستی به من بزند، من هم همانطور جوابش را می‌دهم.	۰,۷۳۱	۰,۹۲۹
۱۲۵	تا جایی که بتوانم کارم را خودم انجام می‌دهم و از کسی خواهم یا تمنا نمی‌کنم.	۰,۶۴۸	۰,۹۳۰
۱۲۶	اگر کسی نیازی داشته باشد که از دست من برآید، سعی می‌کنم	۰,۴۸۳	۰,۹۳۰

شماره سؤال فرم اولیه	گویه	همبستگی سؤال با کل	ضریب آلفای کرونباخ در حذف این سؤال
	قبل از اینکه خواهش کند، نیازش را برطرف کنم.		
۱۲۷	خدا برای من به عنوان انسان، ارزش بالایی قایل است.	۰,۳۳۲	۰,۹۳۱
۱۲۸	اگر از کسی ناخواسته کار اشتباهی سر بزند، طوری وانمود می‌کنم که گویا ندیده‌ام.	۰,۶۱۶	۰,۹۳۰
۱۲۹	اشتباه یا خطای دیگری را طوری به او گوشزد می‌کنم که احساس نکند کوچکش کرده‌ام.	۰,۵۹۰	۰,۹۳۰
۱۳۰	دیگران می‌گویند من بقیه را به خاطر اشتباهشان تحقیر می‌کنم.	۰,۴۵۲	۰,۹۳۰
۱۳۱	در عین اینکه وظیفه‌ام را انجام می‌دهم، می‌دانم که آنچه خدا برایم مقدر کرده، بهترین است.	۰,۴۷۴	۰,۹۳۰
۱۳۲	تمام موفقیت‌های آدمی به کوشش خود او بستگی دارد و در این میان نقشی برای خدا نمی‌بینم.	۰,۴۶۳	۰,۹۳۰
۱۳۳	سرنوشت هر انسانی قبل از به دنیا آمدنش تعیین شده و او امکان تغییر دادنش را ندارد.	۰,۳۱۶	۰,۹۳۱
۱۳۴	هر آنچه را می‌خواهم، می‌توانم تنها و تنها با اراده و اختیار خود به دست آورم.	۰,۲۵۶	۰,۹۳۱
۱۳۶	به نظر من انسان‌هایی که به خدا نزدیک‌ترند، نگرانی و اندوهشان نسبت به آینده کمتر است.	۰,۱۱۷	۰,۹۳۲
۱۳۷	با وجود بخشش و نیکوکاری، جایی برای نگرانی و اندوه نیست، چون خدا همه چیز را جبران می‌کند.	۰,۴۲۸	۰,۹۳۱
۱۳۸	از اینکه آنچه را دارم از دست بدهم، یا مشکلی برایم پیش آید، نگرانم.	-۰,۳۲۸	۰,۹۳۴
۱۳۹	وقتی در نظر می‌گیرم که هر چه در این دنیا دارم، مال خداست، احساس آرامش بیشتری می‌کنم.	۰,۴۰۱	۰,۹۳۱

بحث و نتیجه‌گیری

در این مطالعه، ابتدا با بررسی محتوای آیات قرآن کریم، تعدادی از مفاهیم که به‌نوعی با مضمون معنویت مورد نظر در این پژوهش مرتبط بودند و انسان را به تعالی و فاصله‌گرفتن از زندگی مادی صرف فرامی‌خواندند، انتخاب شدند. براساس تعاریف این مفاهیم در قرآن و برخی تفاسیر، جدول هدف-محتوا

تهیه شد. با توجه به این جدول، فرم اولیه پرسشنامه تدوین گردید. پس از مرحله اول، جهت حصول اعتبار صوری و محتوایی، گویه‌های نامناسب حذف شد و به این ترتیب، نسخه اولیه پرسشنامه معنویت مبتنی بر مفاهیم قرآن کریم، با ۱۲۳ سؤال طراحی شد. مفاهیم اقتباس شده از آیات قرآن کریم شامل: خشیت، تواضع، انفاق، زهد، انابه و توبه، صداقت، اخلاص، سیر در زمین و عبرت گرفتن از آثار باقی مانده از گذشتگان، تفکر در شگفتی‌های خلقت، مرگ و تفکر در مورد آن، دوست داشتن خدا، نزدیک دیدن خدا، توکل، اعتقاد به قدر و نداشتن خوف و حزن، ایمان به عالم غیب و اعتقاد به کرامت انسان می‌باشد. این مفاهیم شامل چهار دسته هستند:

دسته اول به نوع ارتباط انسان با خالق هستی اشاره می‌کند از جمله: دوست داشتن خدا، نزدیک دیدن خدا، توکل و توبه یا انابه. نکته قابل تأمل این است که «خداوند» در ادیان وحیانی و مفهوم «توحید»، به طور خاص در دین اسلام، محوری‌ترین و بالاترین مفهوم است. همچنین در رویکردهای مختلف، معنویت‌درمانی موضوع باور و ارتباط با خداوند و آثار آن در زندگی انسان توسط روانشناسان مورد توجه و بررسی قرار گرفته است، از جمله: رویکرد درمان معنوی خداسو از جان‌بزرگی (۲۰۲۳)، و راهنمای تصور از خدا در مشاوره و روان‌درمانی معنوی، اثر موریتی^۱ و هافمن^۲ (۲۰۰۸). آیات قرآن کریم هم، به‌وفور به رابطه انسان با خداوند اشاره دارد که از آن جمله می‌توان به این آیات اشاره کرد: آیه ۲۸ سوره رعد (ارتباط درونی با خدا)، آیه ۶۰ سوره یونس، آیه ۱۰ سوره احزاب، آیه ۲۷ سوره ص (مذمت ظن منفی به خداوند)، آیه ۱۹۱ سوره آل عمران، آیه ۳ سوره رعد، آیه ۱۱ سوره نحل، آیه ۲۱ سوره حشر (اندیشیدن راجع به خداوند).

دسته دوم از مفاهیم به‌دست آمده برای معنویت مبتنی بر قرآن کریم، به تفکر کردن و اندیشیدن در انسان اشاره می‌کند، که موضوع اندیشیدن شامل: شگفتی‌های عالم خلقت، مرگ و سیر در زمین و عبرت گرفتن از گذشتگان می‌باشد. تعداد ۱۱ آیه از آیات قرآن کریم با واژه «یتفكرون» به این مفاهیم اشاره می‌کنند.^۳ در روایات معصومین (ع) هم، بر اهمیت تفکر و تدبّر در انسان، به‌وفور تأکید شده است؛ اما آنچه می‌توان به صراحت بیان کرد این است که تفکر و تدبّر در آفرینش، در موضوع مرگ و در مورد تاریخ بشر، سایر مؤلفه‌های معنویت که در این پژوهش از قرآن کریم اقتباس شده را تقویت می‌کند. به عبارتی، تفکر هم

1. Moriarty

2. Hoffman

۳. آیه ۱۹۱ سوره آل عمران؛ آیه ۱۷۶ سوره اعراف؛ آیه ۲۴ سوره یونس؛ آیه ۳ سوره رعد؛ آیات ۱۱، ۴۴، ۶۹ سوره نحل؛ آیه ۲۱ سوره روم؛ آیه ۴۲ سوره زمر؛ آیه ۱۳ سوره جاثیه؛ آیه ۲۱ سوره حشر.

ارتباط انسان با خداوند در دسته اول و با دیگر انسان‌ها در دسته چهارم و هم ویژگی‌های درونی انسان را که در دسته سوم بدان اشاره شده است، در انسان رشد می‌دهد.

دسته سوم از مفاهیم به دست آمده برای تدوین «پرسشنامه معنویت مبتنی بر قرآن کریم» را می‌توان با عنوان ویژگی‌های درونی افراد معنوی نام‌گذاری کرد. این مفاهیم شامل: ایمان به غیب، خشیت، زهد، اعتقاد به کرامت انسان، اخلاص، اعتقاد به قدر (نداشتن خوف و حزن) می‌باشد. مفهوم باور به ماوراء یا ایمان به غیب، در آیه ۴ سوره بقره جزء ویژگی‌های اصلی متقین ذکر شده است. این مفهوم، باور قلبی یا ایمان داشتن به دنیایی فراتر از دنیای مادی را نشان می‌دهد. لذا، به نظر می‌رسد ایمان به ماوراء ماده، یکی از عناصر ضروری برای ارتباط با خداوند است و به نوعی باور انسان به ابدیت و ادامه زندگی یا جاودانگی پس از مرگ را نیز شامل می‌شود. لذا، حضور این مؤلفه هم، برای ترسیم مفهوم معنویت مبتنی بر قرآن کریم بسیار مهم و کلیدی است. خشیت، بیم و ترس آگاهانه همراه با تعظیم نسبت به خداوند است که از توجه انسان به عظمت خدا از سویی و توجه به کوچکی و نقصان بنده از سوی دیگر، حاصل می‌شود؛ که به عنوان یکی از پایه‌ای‌ترین مفاهیم سیر و سلوک و بندگی معرفی شده و در آیات و روایات مورد تأکید قرار گرفته است (آرام، ۱۳۹۰؛ آریان، ۱۳۸۶). با توجه به مفهوم خشیت، به نظر می‌رسد این حالت روحی در انسان از تفکر عمیق حاصل می‌شود که در دسته دوم بدان اشاره شد. زهد به معنای عدم دلبستگی به دنیا و نه عدم پرداختن به دنیا است؛ چه بسا افرادی که به دنیا هم می‌پردازند، اما وابسته به آن نیستند و در مقابل، افرادی که به دنیا هم آنچنان نمی‌پردازند؛ اما به همان اندکی که از دنیا دارند، بسیار دلبسته‌اند. مصداق مفهوم زهد در آیه ۲۳ سوره حدید آمده است. امام خمینی، غنا و بی‌نیازی از غیر خدا و فقر و نیاز محض به خداوند، خالص شدن و رویگردانی قلب از غیر خدا در امور مادی و معنوی را از آثار زهد می‌دانند (امام خمینی، ۱۳۸۸). به نظر می‌رسد اعتقاد به قدر و نداشته‌ن خوف و حزن، می‌تواند ویژگی زهد را در فرد تقویت کند و تجلی زهد در انسان، می‌تواند اخلاص را در عملکرد او افزایش دهد. انسانی که خود را در اتصال با خداوند می‌بیند، به کرامت انسان اعتقاد دارد و شأن خویش را فراتر از آنی می‌بیند که برای یافتن چیزی، فرح و شادی بیش از اندازه پیدا کند و در فقدان چیزی، دچار نگرانی و ناراحتی بیش از اندازه گردد و همه این موارد، معنویت را با توجه به مفهومی که در این پژوهش به عنوان مفهوم محوری برای آن در نظر گرفته شده، افزایش می‌دهد.

دسته چهارم، به ارتباط انسان با دیگر انسان‌ها اشاره دارد که شامل: تواضع، انفاق و صداقت می‌باشد. تواضع، یکرنگی و صداقت به نوع ویژگی درونی انسان اشاره می‌کند که در ارتباط انسان با انسان‌های دیگر خود را نشان می‌دهد. این مفاهیم به این واقعیت اشاره می‌کنند که فرد، ریاکار نباشد، برای خوشایند دیگران

کاری را انجام ندهد و صرفاً برای هم‌نوایی با جمع، یک «خود» کاذب نشان ندهد. نکته قابل توجه این است که مؤلفه صداقت، بسیار شبیه اصل هم‌خوانی و صداقت، در رویکرد مراجع محور راجرز و اصالت وجود در درمان وجودی است (کوری، ۱۴۰۳). برخی از آیات قرآن کریم که به این موضوع اشاره می‌کنند، شامل آیه ۲۴ سوره احزاب و آیه ۳۸ سوره نساء می‌باشند. با توجه به اینکه در نص آیات قرآن کریم، نفاق همراه با قلوب بیمار آمده است،^۱ به نظر می‌رسد در نقطه مقابل، افزایش صداقت در افراد به‌نوعی می‌تواند سلامت قلب‌های انسان‌ها را دربرداشته باشد و وجود مؤلفه صداقت و یکرنگی در بین مؤلفه‌های معنویت مبتنی بر آیات قرآن کریم بسیار ضروری است. در این مفاهیم، بخشش با عنوان انفاق کردن و سخاوت داشتن در امور مادی و تواضع با عنوان عدم تکبر و فخرفروشی مطرح شده است؛ که در قرآن، صریحاً از آن نهی شده و از آن جمله می‌توان به آیات ۳۸ سوره محمد(ص) و ۵۶ سوره غافر اشاره کرد. از مجموع سه مؤلفه ذکر شده می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که ارتباط انسان‌ها با یکدیگر در قالب بخشش مادی و معنوی بدون فخرفروشی و تکبر، بسیار مهم بوده و از عناصر اصلی معنویت مبتنی بر قرآن کریم هستند.

با توجه به تحلیل‌های ارائه شده و نیز نتایج آماری حاصل از اعتباریابی اولیه پرسشنامه معنویت مبتنی بر قرآن کریم، به نظر می‌رسد این پرسشنامه، کارایی لازم را جهت سنجش معنویت مبتنی بر قرآن کریم در پژوهش‌های علمی در نوجوانان دختر دارد. در این رابطه، شهیدی و فرج‌نیا (۱۳۹۱)، ابزارهای ساخته شده در داخل و خارج کشور در حوزه معنویت را مورد بررسی و نقد قرار داده‌اند. از دیدگاه این محققان، سنجه‌ها یا ابزارهای معرفی شده، تعریف روشن و واضح و مستندی از معنویت نداشته‌اند و به همین دلیل، سؤال‌ها و گزینه‌های آنها هم، شفاف و گویا نیست. به نظر می‌رسد، یکی از اشکالات اساسی در برخی از این پرسشنامه‌ها این است که به‌طور کامل مبتنی بر متون دینی متقن نیستند و با تحلیل محتوای آنها به دست نیامده‌اند؛ یا اصولاً بر مبنای تفکر و حیانی شکل نگرفته‌اند. برای برطرف کردن این خلأ، در پژوهش حاضر با تحلیل محتوا بر آیات قرآن کریم و با کمک گرفتن از روایات تفسیری (در موارد لازم) تلاش شده ضمن به‌کارگیری تعریف واضحی از معنویت، مؤلفه‌های معنویت و گویه‌های طراحی شده برای سنجش آنها دارای روشنی و وضوح کافی باشند. همچنین میزنبروک^۲ و همکاران (۲۰۱۲)، در یک مطالعه مروری به بررسی پرسشنامه‌های معنویت پرداخته‌اند. در این پژوهش نیز تعریفی که برای معنویت در نظر گرفته شده، به‌گونه‌ای ارتباط و پیوستگی با هستی، با دیگران و با خود است. ابزارهایی که در این مقاله مورد تحلیل قرار گرفته‌اند، اغلب

۱. آیه ۱۰ سوره بقره، آیه ۵۲ سوره مائده، آیه ۴۹ سوره انفال و ...

2. Eltica de Jager Meezenbroke

به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که فرادینی باشند؛ به این معنی که برای تکمیل پرسشنامه نیازی به دیندار بودن اشخاص نباشد. اما در این پرسشنامه‌ها به نظر می‌رسد اغلب یا حتی تمام خرده مقیاس‌های این ابزارها به مفاهیم کلی معنویت اشاره دارند و مبتنی بر فرهنگ کشورهای اروپا یا آمریکا تدوین شده‌اند؛ برای همین ترجمه و استفاده از آنها در ایران نتایج و داده‌های دقیقی نخواهد داشت. در این پژوهش، نکته قابل توجه این است که با توجه به مؤلفه‌های پرسشنامه، به نظر می‌رسد این پرسشنامه را می‌توان برای پیروان ادیان غیروحیانی و نیز برای افراد خداباوری که به دین خاصی پایبند نیستند هم به کار برد.

از محدودیت‌های پژوهش حاضر، انحصار بررسی مفهوم معنویت در قرآن کریم و برخی احادیث تفسیری بوده است؛ لذا، پیشنهاد می‌شود با بررسی و تحلیل روایات و متون مؤثق دینی، در صورت لزوم مؤلفه‌های بیشتری برای سنجش معنویت به پرسشنامه اضافه شود و مجدداً اعتبار و پایایی آن به دست آید. به این ترتیب، می‌توان ادعا کرد که پرسشنامه معنویت، مبتنی بر دین اسلام طراحی شده است. همچنین برای معرفی پرسشنامه به عنوان آزمون جامعی برای سنجش معنویت، لازم است نسخه تجدید نظر شده در جامعه‌های پژوهشی دیگر مانند نوجوانان پسر، جوانان و سالمندان زن و مرد هم اجرا گردد. لذا، لازم است در چگونگی استفاده پژوهشی از این پرسشنامه دقت شود. همچنین، به نظر می‌رسد تعداد گویه‌های پرسشنامه را می‌توان با بررسی‌های دقیق‌تر کاهش داد، تا تکمیل آن برای آزمودنی سهل‌تر باشد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
 - ۲) آرام، محمدرضا (۱۳۹۰) معناشناسی خشیت در قرآن کریم. *پژوهش های اعتقادی کلامی*، شماره ۱.
 - ۳) آریان، حسین (۱۳۸۶). خشیت و خوف از دیدگاه قرآن و عرفان. *ادیان و عرفان*، شماره ۱۴.
 - ۴) اسپیلکا، ب.؛ هود، ر.؛ هونسبرگر، ب.؛ گرساچ، ر. (۱۳۹۷). *روانشناسی دین*. ترجمه محمد دهقانی. تهران: رشد.
 - ۵) امینی فر، الهه؛ صالح صدق پور، بهرام (۱۳۸۹). ساخت، اعتباریابی و رواسازی پرسش نامه انگیزه پیشرفت ریاضی. *پژوهش در نظام های آموزشی*. ۴ (۱۰).
 - ۶) باقری، خسرو (۱۳۹۰). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱.
 - ۷) جان بزرگی، مسعود (۱۴۰۲) *درمان چندبعدی معنوی: یک رویکرد خدا سو. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه*.
 - ۸) خمینی، سید روح الله (۱۳۸۸). *شرح چهل حدیث*. موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 - ۹) دلاور، علی (۱۳۸۳). *مبانی نظری و عملی پژوهش*. تهران: رشد.
 - ۱۰) شاکریان، عطا؛ معروفی، یحیی؛ ناطقی، فائزه (۱۳۹۹). ساخت و اعتباریابی پرسشنامه سنجش معنویت در دانشجویان مراکز آموزش عالی شهر سنندج در سال ۱۳۹۶. *پژوهش در دین و سلامت*، ۶ (۱).
 - ۱۱) شهیدی، شهریار؛ فرج نیا، سعیده (۱۳۹۱). ساخت و اعتباریابی پرسش نامه سنجش نگرش معنوی. *روانشناسی و دین*، ۵ (۳).
 - ۱۲) غفاری قره باغ، سید احمد (۱۴۰۱). بررسی مفهوم شناختی معنویت اسلامی و مناسبات آن با عرفان اسلامی. *اسلام و مطالعات معنویت*، ۱ (۲).
 - ۱۳) کوری، جerald (۱۴۰۳). *نظریه و کاربری مشاوره و روان درمانی*. ترجمه یحیی سید محمدی. تهران: ارسباران.
 - ۱۴) کومبز، جerald؛ دانیل، لو (۱۳۸۷). *پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی*. ترجمه: خ. باقری نوع پرست. در: *روش شناسی مطالعات برنامه درسی، ویراستاری ادموند سی شورت؛ ترجمه محمود مهر محمدی و همکاران*. تهران: نشر سمت؛ پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
 - ۱۵) مری، ج. آلن؛ ندی، م. ین (۱۴۰۰). *مقدمه ای بر نظریه های اندازه گیری (روان سنجی)*. ترجمه علی دلاور. تهران: سمت.
 - ۱۶) موحد ابطحی، سید محمد تقی (۱۴۰۱) *درآمدی بر علوم انسانی اسلامی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 - ۱۷) وست، ویلیام (۱۴۰۱). *روان درمانی و معنویت*. ترجمه: شهریار شهیدی و سلطانعلی شیرافکن. تهران: رشد.
 - ۱۸) هارتز، گری (۱۴۰۰). *معنویت و سلامت روان*. ترجمه امیر کامگار و عیسی جعفری. تهران: نشر روان.
 - ۱۹) هومن، حیدر علی (۱۳۸۹). *اندازه گیری های روانی و تربیتی (فن تهیه تست و پرسشنامه)*. تهران: پارسا.
- 1) Barlow, S.H., Smith, T.B. & Martinez, J.S. (2007). Spiritual interventions in psychotherapy: Evaluations by highly religious clients. *Journal of Clinical Psychology*, 6(10), p. 943.

- 2) Hall, T.W. & Edwards, K.J. (2002). The Spiritual Assessment Inventory: A Theistic Model and Measure for Assessing Spiritual Development. *Journal for the scientific study of religion*, 41(2), p. 341-357.
- 3) Janbozorgi, M. (2023). God Oriented Spiritual Psychotherapy: A Multi dimensional Approach. *Clinical Psychology Studies*, 13(49).
- 4) Meezanbroak, E.J. & et al. (2012) Measuring Spirituality as a Universal Human Experience: A Review of Spirituality Questionnaires. *Journal of Religion and Health*, no. 51, p. 336-354.
- 5) Miller, G. (2003). *Incorporating spirituality in counseling and psychotherapy*. Wiley.
- 6) Moriarty Geldon, L. & Hoffman, L. (2008). *God Image Handbook for Spiritual Counseling and Psychotherapy*. Routledge.
- 7) Templeton, J.L. & Eccles, J.S. (2006). *The relation between spiritual development and identity processes*. In: The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence. Sage.